

MÜASİR AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ XALQ DANIŞIQ
DİLİNİN BƏZİ SİNTAKTİK-ÜSLUBİ VASİTƏLƏRİ

M.İ.İSLAMZADƏ
AMEA Dilçilik İnstitutu

«Yeni nəsr»i üslubi baxımdan səciyyələndirərkən bu nəsrde xalq danışiq dilinin leksik vahidləri ilə yanaşı, sintaktik-üslubi vasitələrindən də istifadə olunması diqqəti cəlb edir. Buna görə də nəsr əsərlərində daha çox işlədilən, xalq danışiq dilinin sintaktik üslubi vasitələri olan inversiya və parselyasiyanın bədii-estetik məqamları və yaxud üslubi xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq lazım gəlir. İnversiyaya və yaxud parselyasiyaya uğrayan cümləni ayrılıqda yox, bütöv mətnə, cərəyan edən hadisələrə, təsvir olunan obyektə və nəhayət, personajların xarakterinə münasibətdə götürmək və qiymətləndirmək lazımdır. Çünki yazıçılar xalq danışiq dilinin sintaktik vasitələrinə məhz üslubi məqsədlərlə müraciət edirlər.

«Yeni nəsr»də tətbiq olunan inversiya XX əsrin əvvəllərində Mirzə Cəlilin dilindəki bir qədər lorulaşmış inversiyadan daha ümumiləşmiş xarakterdə olması və səlisliyi ilə fərqlənir. İnversiya məhz danışiq dilinə xas olan bir xüsusiyyətdir. «Bugünkü Azərbaycan bədii nəsr dilində nəzəri ən çox cəlb edən sintaktik üslubi vasitələrdən biri inversiyadır. İnversiya canlı danışiq dilinin ən yaxşı, ən təsirli imkanlarını ədəbi dildə tətbiq etmək zəruriyyətindən doğur» (8, 201-213).

Nəsr əsərlərində inversiyanın aşağıdakı üslubi xüsusiyyətlərinə rast gəlirik:

1.Yazıçı surətin daxili aləmini açmaq, keçirdiyi emosional-psixoloji anları təsvir etmək üçün inversiyaya müraciət edir. Bu xüsusiyyətə Anarın nəsr əsərlərində rast gəlirik. Anar emosional-psixoloji anlarda çox vaxt müəllif dilində inversiyaya müraciət edir:

«Həmin o yerdə həmin rəngli moskviç dayanmışdı, elə bil parçalandı Zaurun ürəyi və hər şeyi birdən-birə xatırladı Zaur» (10, c.2, 340).

Bu nümunədə təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mürəkkəb mübtəda ilə xəbərin yerdəyişməsi (*parçalandı Zaurun ürəyi*) və konstruksiyanın ikinci hissəsində mübtəda və xəbər yerdəyişməsi (*xatırladı Zaur*) cümlədə əsas diqqəti obrazın – Zaurun üzərinə yönəltmək üçün təsirli vasitə kimi çıxış edir. Hər iki yerdəyişmə

mübtədanın xəbərlə inversiyasıdır və «mübtədə inversiya ilə əlaqədar müəyyən emosional çalarlığın ifadə vasitəsinə çevrilir» (4, 69).

«*Qurtarmışdı bütün sözləri Spartakın da, Zaurun da*» (10, c.2, 341)- cümləsində vəziyyət başqadır. Burada mübtədə ilə xəbərin inversiyasından başqa, təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədanın komponentləri də emosional şəkildə öz yerlərini dəyişmiş və cümlənin təsir gücünü artırmışdır.

Anarın dilində mübtədanın inversiyası daha çox müşahidə olunur: «Emosional nitqdə cümlənin baş üzvlərinin qeyd olunan sırası bəzən mənalarının daha qabarıq nəzərə çarpdırılması xatirinə mübtədanın xəbərdən sonraya və ya xəbərin mübtədadan əvvələ keçməsi ilə pozulur» (1, 230).

1. «*Mat qaldı Zaur*» (10, c.2, 332).

2. «*Mahnı qurtardı və dəstəyi asdı Təhminə*» (10, c.2, 333).

3. «*Ancaq baş vermədi bu sonluq*» (10, c.2, 318).

Yuxarıdakı nümunələrdə inversiyaya uğramış mübtədalar öz əsas ifadə vasitələri ilə – isimlə ifadə olunmuşdur. «İsimlə ifadə olunan mübtədaların inversiyası zamanı ifadə edildiyi sözdən asılı olaraq müxtəlif mənalar qabarıq nəzərə çarpdırılır» (4, 70).

Mübtədanın inversiyası müşahidə olunan cümlələrdə ekspresivlik və emosionallıq əsas yer tutur: «Belə cümlələrin bir xüsusiyyəti də odur ki, mübtədalar, əsasən, sadə mübtədalardır və yerdəyişmə sadə-nəqli, geniş cümlələrdə özünü göstərir və mübtədanın yerinin və cümlənin mənasının düzgün anlaşılması əsasən vurğudan asılıdır. Vurğu fikrin dəqiq anlaşılmasında böyük rol oynayır» (3, 36).

İnversiyaya Anarın yaradıcılığında daha çox yer verildiyi üçün onun «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» əsərindən aldığı- mız nümunələr əsasında söz sırasının dəyişməsi halları ilə bağlı aşağıdakı halları da nəzərdən keçirməyi lazım bildik.

Tamamlığın inversiyası. Anarın nəsr əsərlərində tamamlığın inversiyası zamanı diqqət tamamlıqla ifadə olunan obyektə yönəldilir və obyekt məntiqi vurğu ilə daha qabarıq nəzərə çarpdırılır:

«*Bir də heç vaxt görməyəcək Təhminəni*» (10, c.2, 341)

«*Moskvanın bütün gözəl qadınları Təhminəni xatırladırdı Zaura və heç biri ona tay ola bilməzdi*» (10, c.2, 225)

Yuxarıdakı nümunələrdə isimlə ifadə olunan tamamlıqların (Təhminəni, Zaura) «inversiyası zamanı nəzərə çarpdırılan tamamlıq cümlənin əsas semantik mərkəzi kimi təzahür edir» (4, 72). Cümlənin inversiyadan doğan semantikasına əsasən Təhminə və Zaur bir obraz kimi qabarıqlaşdırılır və hadisələr onların ətrafında cərəyan edir.

Zərfliyin inversiyası. «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» po-vestində yer zərfliklərinin inversiyası daha çox müşahidə olunur. Bu cür cümlələrdə məntiqi vurğu yer zərflərinin üzərinə düşür.

«*Uşaqlığından əbədi tərək olunmuş diyar kimi danışır, elə bil didərgin itkin düşmüşdü bu diyardan*» (10, c.2, 225).

«*Sevdiyi bütün qadınlar okeanda itmiş uzaq adamlar kimi gəlib keçəcək gözlərinin önündən*» (10, c.2, 350).

Misallardan birincisində sadə, ikincisində mürəkkəb quruluşlu yer zərfliyi aktuallaşaraq xəbərlə öz yerini dəyişmişdir. Birinci misaldan görüldüyü kimi, zərflik öz yerini təyin ilə (bu) birlikdə dəyişmişdir.

Anarın «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» əsərində söz sırası bu cür dəyişikliklə qurulmuş cümlələr surətin keçirdiyi hiss və həyəcanların müəllif dilində daha təbii, daha canlı nəql olunmasına şərait yaradır. «İnversiya məqsədlidir; canlı loru danışığı təqlid deyil, üslubi imkan açan əməliyyatdır» (5, 133).

2. Yazıçı təbiət gözəlliklərini təsvir edərkən, lirik əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün inversiyaya müraciət edir. «Lirik anların təsvirində nəql olunan hadisələrin lirizmindən doğan inversiya xoş təəssürat oyadır» (8, 201-213). Təbiətin təsviri zamanı inversiyadan istifadə olunmasına bəzən S.Azərinin əsərlərində müəllif dilində rast gəlirik:

«*Doğrudan da, elə bil kimsə Şahdağa kəmənd atıb, sonra başlayıb çəkməyə...*» (11, 187). Bu cümlədə cümlə üzvləri deyil, bir üzvün – xəbərin komponentləri emosional şəkildə yerini dəyişmişdir.

3. İnversiya çox vaxt surətlərin dilində işlədilir. Ə.Əylislinin nəsr əsərlərində surətlərin dilində inversiyaya daha çox rast gəlirik:

« – *Gəldin yenə huşumu başımdan çıxartdın, dəli-divanə eləyib saldın məni bu çöllərin düzünə...*» (12, c.1, 318) – cümləsində tamamlıq və zərflik xəbərlə yerini dəyişmişdir. Bu cür cümlələr canlı danışiq dili üçün daha səciyyəvidir.

« – *Paho, Qədir, tanımaq olmur səni, maşallah, maşallah*» (12, c.1, 329).

« – *Yəqin dədəsinə baş çəkməyə gedib, ya da istəyir ki, bir az qorxutsun səni, yumşaltsın...*» (12, c.1, 326).

4) Dialoqlar canlı danışiq dili əsasında təbii və emosional qurulduqda inversiyadan daha çox istifadə edilir:

« – Yəni demək istəyirsən ki, vurmağın gəlir? Açıq de də, bizi niyə dolaşdırırsan?

– **Gəlir, Misir...**» (12, c.1, 332).

Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz faktlardan aydın olur ki, nəsr dilində emosionallığı artırmaq, əsərin ekspressiyasını gücləndirmək, aktuallaşmanı nəzərə çarpdırmaq, fikri daha qabarıq ifadə etmək üçün yazıçılarımız söz sırasının dəyişməsi, cümlə üzvlərinin inversiyası kimi mühüm üslubi fiqurdan da məharətlə istifadə etmişlər.

«Yeni nəsr»in mühüm xüsusiyyətlərindən biri bu nəsrin dilində qoşulma konstruksiyalardan və onun bir növü olan parsellərdən daha geniş istifadə edilməsidir. Ədəbiyyatımızda qoşulma konstruksiyaların tarixi çox qədimdir. Onların tipik nümunələrinə hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində rast gəlirik: «Canlı danışiq dili üçün xarakterik olduğundan nitq prosesində əvvəldən planlaşdı-

rılmış cümləyə daxil ola bilməyən, sanki qəflətən yada düşən və əsas cümləyə əlavə edilən sözlərə, söz birləşmələri və cümlələrə – qoşulma konstruksiyalara «Dədə Qorqud»un dilində də rast gəlirik. Bu cür konstruksiyalar özəl cümlədəki fikri dolğunlaşdırmaq, genişləndirmək, əlavə məlumat vermək və ya fikri dəqiqləşdirmək məqsədi güdür» (6, 498-499). Müəllif «Dədə Qorqud»un dilindən maraqlı misallar da vermişdir: *...başlar kəsildi – top kibi. Xanım, sazdan bir Aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü aslan kibi* və s. Min il ərzində bütün klassik ədəbiyyatımız boyu şairlərimiz, yazıçılarımız parsellərdən istifadə etmişlər. Xalq danışq dilində geniş yayılan sintaktik hadisələrdən olduğu üçün parsellərdən bizim tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz yazıçılardan Anar və Ə.Əylisli də bir üslubi fiqur kimi faydalanmışlar. «Parselyasiyaya uğrayan konstruksiyalar strukturuna görə iki hissədən ibarət olur. Əsas hissə (tema) və parselyasiyaya uğrayan hissə (rema). Qoşulma frazalar əsas hissəyə enən intonasiya ilə birləşir. Əsas cümləyə bazis cümlə, qoşulma, frazalara isə parselyat deyilir» (2, 53).

Parsel konstruksiyalardan istifadə edilərkən bazis cümləyə qoşulan parselyatlar silsiləsinin işlənməsi nəticəsində bütöv cümlənin strukturu bir neçə hissəyə parçalanmış olur, xırdalanır, müstəqil intonasiyalı fraza əmələ gətirir. Cümlənin ümumi qrammatik strukturunu saxlamaqla parselyatlarda intonasiya və ritmin qalxıb enməsi poetik ovqat yaradır. Bu da nəsrin emosionallığını, ekspressivliyini təmin edir. F.Ağayeva «Azərbaycan dilinin intonasiyası» adlı kitabında parselyasiyanı ekspressiv sintaksisə məxsus ifadə tərzini kimi səciyyələndirir. Mənalılığınə və ekspressiv çalarına görə əhəmiyyətli üslubi vasitə hesab olunan bu cür ifadə üsulundan – parselyasiyadan «hələ keçən əsrdə nəsr və dramaturgiya ustalarımız istifadə etmişlər, lakin bir bədillik vasitəsi kimi 60-cı illər nəsrinin nümayəndələrinin diqqətini daha çox cəlb etmişdir (7, 241).

Parselyasiya Anarın, Ə.Əylislinin nəsr əsərlərində müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlədilir:

1) Parselyasiya vasitəsi ilə surətin psixoloji durumu, fikri, xəyalı təsvir olunur. Bu zaman parselyatlar lirizmi gücləndirir, emosionallığı artırır.

Anar – «*Varlığını uzaqdan-uzağa duya bilərəm. Sahil kəndlərinin sakinləri dənizi görməsələr də, duyduqları kimi*» (10, c.2, 71).

Ə.Əylisli – «*Mən dünyanı heç vaxt o rəngdə görməmişdim, nə dağları, nə otları, nə ağacları*» (13, c.2, 236).

2) Surətin bir sıra hərəkətləri, gördüyü işlər xüsusi nəzərə çarpdırılmaq üçün parselyatlar vasitəsilə göstərilir:

Anar – «*Yadınızdadır, mən sizə zəng eləmişdim: üç gün bundan qabaq*» (9, c.1, 69).

Ə.Əylisli – «*Yəqin ki, heç kəs onunla bu tonda danışmayıb, özü də adam içində*» (12, c.1, 137).

«*Bilirdi ki, bu qız əlaçıdır. Baxışından, duruşundan, oturu-*

şundan bilirdi. Bir də cümlələrin ölçüsündən, söz tutumundan, səs tutumundan» (13, c.2, 128).

3) Parsellərdən istifadə edilərkən qoşulma frazalar gərgin anları daha qabarıq əks etdirir:

Anar – *«Heç bir vaxt təsəvvür edə bilməzdi ki, evlər, küçələr adamı bu qədər ağrıda bilər. Evlər, küçələr, maşınlar»* (10, c.2, 340).

Ə.Əylisli – *«Dikə-dik, üz-üzə dayandılar: Səltənət astananın qabağında, Qədir pilləkənin başında; biri divar kimi, çəpər kimi, o biri qurumuş ağac kimi»* (12, c.1, 305).

4) Ə.Əylislinin dilində parselyatlar bir sıra qrammatik vasitələrlə, dəqiqləşdirici sözlərlə aktuallaşır və hər hansı bir mənanı daha dəqiq ifadə edir:

«Ər-ərvad bir yerdə gedəcəkdilər. Özü də faytonda, gecə yox gündüz» (13, c.2, 96).

«Salxım-salxım sallanan buz parçalarına xəyalında xeyli vaxt tamaşa eləmişdi – özü də səhər çağı, sübh tezdən» (13, c.2, 201).

Bu misallarda parsellərin özü cümləyə qoşulmasında *«özü də»* bağlayıcısı iştirak etmişdir.

5) Parselyatların zəncirvari cərgəsi təhkiyəyə ahəngdarlıq, axıcılıq verir, fikrin daha geniş və əhatəli ifadəsinə, yeni detallarla zənginləşdirilməsinə imkan yaradır:

Anar – *«Elə bil, dünya mənim otağımdadır. Dünyanın gecəsi. Göy, melodiylar, dramlar, təyyarələr»* (9, c.1,70); *«Biz Moskvadan gedəndə hər yan yaşıl geyinmişdi: ağaclar, otlar, sarmaşıqlı eyvanlar»* (10, c.2, 72).

Ə.Əylisli – *«O gündən Cənəli yazdı. Fəti köçürdü. Hesabı da, imlanı da, evdə də, sinifdə də»* (13, c.2, 145).

6) Dialoq nitqində fikrin aydın, sərbəst çatdırılması üçün parsellərdən istifadə olunur:

Anar – *«Moskvada həyatımız əla keçir. Yeni evdə üç otaqlı mənzil, telefonu, altında qarajı, vannada qara kafel, döşəməsi plastik...»* (9, c.1, 48).

« – Məni gərək səndən başqa bir kimsə görməsin. Tanış-bilişi nəzərdə tuturam» (9, c.1, 57).

Ə.Əylisli – *« – Bir xırdaca ev küçüyü bir yekə küçə itini qabağına qatıb qovurdu... Bapbalaca əl boyda bir şey... Heç tüllab itə də oxşamırdı»* (13, c.2, 112).

Beləliklə, «yeni nəsr»də xalq danışq dilinin sintaktik-üslubi vasitələrindən olan inversiya və parselyasiyanın işlədilməsi həmin dövrün nəsr əsərlərinin dinamikasını artırmaq, təsvirləri hərəkətsiz vəziyyətdən çıxarıb, bir növ, canlandırmaq, nəhayət əsərdə danışq koloriti yaratmaq və assosiasiya yolu ilə həyat həqiqətlərini və cərəyan edən hadisələri daha da reallaşdırmaq üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985.
2. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı: APİ, 1973.
3. Bağırov Q.Ə. Bədii əsərlərdə danışq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ, 1978.
4. Bayramov M.M. Cümlə üzvlərinin inversiyasının üslubi rolu // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı: ADU, 1987.
5. Hacıyev T.İ. «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1984.
6. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: Təhsil, 2003.
7. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
8. Sadıqov Ə.Ş. Müasir Azərbaycan bədii nəsr dilində inversiya // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1988.
9. Anar. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Azər nəşr, 1988.
10. Anar. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: Azər nəşr, 1988.
11. S.Azəri. Ovçunun xatirələri. Bakı: Gənclik, 1981.
12. Ə.Əylisli. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Azər nəşr, 1987.
13. Ə.Əylisli. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: Azər nəşr, 1988.

НЕКОТОРЫЕ СИНТАКТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА НАРОДНО-РАЗГОВОРНОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

М.И.ИСЛАМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что для прозы 60-х годов, наряду с лексическими единицами народно-разговорного языка, характерно использование также синтактико-стилистических средств этого языка. Инверсия и парцелляция, как синтактико-стилистические средства народно-разговорного языка в прозаических произведениях, играют большую роль в повышении динамики повествования, оживлении описаний, создании разговорного колорита и более реальном ассоциативном отражении жизненных истин и текущих событий.

SOME SYNTACTIC – STYLISTIC MEANS OF POPULAR SPOKEN LANGUAGE IN MODERN AZERBAIJAN ARTISTIC PROSE

M.I.ISLAMZADE

SUMMARY

The prose of 60-th years in the 20-th century is characteristic not only by lexical layers, but syntactic – stylistic means of popular spoken language as well. Inversion and parcelling being syntactical – stylistic means of popular spoken language are used in order to increase dynamics of the fiction, enliven descriptions taking them out of immovable situation, to create colloquial colour in works.